

Кадыралиева К.

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН
ЭНТОПЕДАГОГИКАЛЫК БААЛУУЛУКТАРЫ**

Кадыралиева К.

**ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА**

K. Kadyralieva

**THE FOLK PEDAGOGICAL VALUES IN CHYNGYZ
AITMATOV'S WORKS**

УДК: 37(09)

Макалада Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы этнопедагогикалык баалуулуктар, элдик педагогика, маданият, эмгек, тынчтык, өнөр, ата-бабаларыбыз түзгөн улуу моралдык кодекстер, ошондой эле кыргыз элинин таалим-тарбиялык этнопедагогикалык салттары, элдик педагогиканын идеялары, Чынгыз Айтматовдун адам тарбиялоо процессиндеги пайдалануунун илимий практикалык негиздери тууралуу берилди. Ошондой эле «Манас» эпосундагы чагылдырылган асыл-нарктардын баалуулуктары заманыбыздын залкары Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мазмуну менен дал келүүчү багыттуу учурлары тууралуу кеп болду. Ошондой эле кыргыз элинин көп кылымдык тарыхындагы көчмөндөр цивилизациясынын баалуулуктары, этнопедагогикалык таалим-тарбия, илим-билимдердин маанилүүлүгү тууралуу ойлор камтылып, Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы камтылган этнопедагогика кыргыз элинде эле маанилүү болбостон дүйнөлүк адамзатына тиешелүү адамдык асыл сапаттарга тарбиялоодо муундан-муунга таалим-тарбиянын шам чырагы боло бермекчи.

Негизги сөздөр: таалим-тарбия, этнопедагогика, маданият, илим, билим, теги, өнөр.

В статье изложены отраженные в произведениях Чынгыза Айтматова этнопедагогические ценности, народная педагогика, культура, труд, мир, способности, моральные кодексы наших прадедов, которые даны через призму айтматовского понятия воспитания человека. Наряду с этим, в статье говорится о созвучии идей эпоса «Манас» и произведений выдающегося писателя нашего времени Чынгыза Айтматова. А также ценности цивилизации в многовековой истории кочевого кыргызского народа, охвачены мысли о значении этнопедагогического воспитания, этнопедагогика в произведениях Ч.Айтматова, имеет большое значение не только для кыргызского народа, но и для всего человечества является и остаётся светочем в воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: воспитание, этнопедагогика, культура, наука, образование, происхождение, способность.

This article deals with the values of etno folk pedagogy, culture, labour, Peace, creativity and also with the moral codes of our ancestors where are included tradition slog education of folk pedagogy. We can see here scientific – practical bases of mentioned above ideas in Ch. Aitmatov's work focusing on personality education. There is also the speech about that values in bringing up the generation reflected in "Manas" epos were gourd in Ch. Aitmatov's works. Kyrgyz people, as well as the cenfuriestlong histwy of nomadic civilization ualues ethno-pedagogical traing about the importance of the knowledge of the science lessons, ethno-pedagogic works of Chyngyz Aitmatov,

without the giver is also important in the world of education in rassing human sharacter from generation to generation the lamp.

Key words: education, pedagogy, culture, science, ancestor, creativity.

Кыргыз эли эң байыркы эл экенибизди дүйнө билет, билет дегеним Манас, Чынгыз десе кыргызды, кыргыз десе Манасты, Чыңгызды билебиз. Демек, кыргыз элинин бир гана улуу касиети бар – бул Манас!

Улуттун дүйнө таанымы – бул улуттун тарыхы, азыркы күнү. Улуттун дүйнө таанымы – бул анын жашаган жери, коому, табияты, ичкен-жеген тамагы, маданияты, салты, тили - деп манасчы Талантаалы Бакчиев айткандай бизге тээ байыркы кыргыз элинин турмушунан кабар берип, оозеки түрүндө айтылып, бүгүнкү күнгө чейин жеткен элдик чыгарма – бул «Манас» эпосу.

Кыргыз эли көп кылымдык тарыхында өз алдынча маданиятка ээ болуу менен көчмөндөр цивилизациясынын туу чокусуна жетип, улуу элибиздин тарыхый этнопедагогикалык илим-билимдерин сактоо менен көптөгөн муундардын маданий мурасын өнүктүргөн.

«Манас» эпосунда бардык мезгилдин педагогикасындагы негизги болгон эне тил көйгөйү коюлган. «Элдин өлбөстүгү анын тилинде» – бул ой чыгарманын бүтүндөй өзөгүн түзөт деп баа берген заманыбыздын залкары Чынгыз Айтматов.

Алды менен кыргыз эли тегинен философ калк экендиги, ошондой эле адам акылын чымыраткан бир табышмак айтылат эмеспи. Бул адамдын ысымы. Ысым демекчи «Манас» «Ман», «Ас» сөздөрү бөлүнүп айтылып, «Биринчи киши». «Мыкты киши» деген маанини билдирет деген пикирлер бар. Ал эми философ, сүрөтчү Николай Рерих бул «жогорку акыл-эс», «мыкты киши» деген түшүнүктү берет - деп жазган.

Ал эпостун өзүндө

Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериндин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Айың менен күнүндүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй.
Абадагы булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай күндүн,

Жаркынынан бүткөндөй [3] - делип мүнөздөлүп жатат. Бул керемет классикалык саптарда Манас баатырдын ички руханий сулуулугу каймана түрдө келиштире сыпатталган. Ырасында эле, караңызчы, бул жерде айкөл Манастын рухий сын-сыпаты, мүнөзү, сапат-касиети кандай гана кылдат боёктор, кандай укмуштуу чебер сөз аспаптары жана ой гүлдөрү менен берилген.

«Манас» деген сөздүн өзүндө сүрдүүлүк да, күндүүлүк да, залкарлык да, чалкарлык да, асылдык да, айкөлдүк да сыйып турат. Ошондуктан, аны албандык менен айбаттын, бийиктик менен ыйыктыктын символу болгон асманга салыштырып, «Манас - кыргыз асманы» деп атоодо анча деле аша чапкандык жок. Анын сынары адабият асманындагы жарык жылдыз Чыңгыз Айтматовдун ысымын чечмелеп көрөлү: Бул сөздүн теги жөнүндө кыргыз антропонимисти Ш.Жапаров: «Чыңгыз» деген энчилүү адам аты түрк-монгол тилдериндеги «теңиз» (тендиз; «теңдис») сөзүнөн пайда болгон, ал «океан» (деңиз), улуу, чалкып жаткан кенен, чексиз деген маанилер жана мотивдер менен байланышкан деп жазат (Кыргыз терминологиясынын маселелери. - Ф.: Илим, 1986, 38-39-бб) [4].

[4].

Дегеле кыргыз эли тегин ким? - дейт эмеспи, анын сыңарындай «манапта да өз ата-тегин атоо менен башталат. Ааламдагы атактуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматов да өзүнүн атактуу болушуна анын түпкү теги чоң мааниге ээ. Анткени талант башаты бешиктен башталаары, башкача айтканда баланын дүйнө таанудагы жол чырагы ата-энеси, теги, жайы болоору шексиз.

Жазуучунун атасы Айтматов Торокул (1903-1937) партиялык жана мамлекеттик ишмер болгон. Ал эми энеси Нагийма Хамзаевна Айтматова (1904-1970) жаш кезинен жаңы коомдун активдүү мүчөсү болгон. Нагийма аялдар арасында көп болуп, алардын карагы сабатсыздыгын жоюуга жардамдашып, жаны заманга тартынбай кадам шилтөөгө үндөгөн, эскинин калдыктарына каршы күрөшкөн, жер-суу реформасын өткөрүүгө активдүү катышкан. Ал эми чоң энеси Салтан кызы Айымкан, анын кызы Каракыздар өтө билимдүү тарбиячылар болгон. Алар айтып берген ырлар, жомоктор, уламыштардын таасирлери анын чыгармачылыгынын уңгусу десек жаңылбайбыз.

Чыңгыз Айтматовдун алгачкы мугалимдери Усубалы Тыналиев Шекердеги алгачкы мугалими Инкамал Жолоева болгону тарых чындыгы десек болот. Таалим-тарбия берүүдө эмгек күчүн арнаган Инкамал апанын образын «Эрте келген турналар» повестинен кездештиребиз. Чыгармада Инкамал апанын сабакты өзгөчө кызыктуу өтүп жатканы бир кереметтүү түш, улуу баян сыяктуу балдардын арбалганын көрөбүз. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын этнопедагогикалык баалуулугун анын ар бир жазган өзүнүн башынан өткөргөн окуялары боюнча өмүр баянынан көрсөк болот [2].

Убагында Чыңгыз Айтматов да жаштыгына карабастан, мектепти убактылуу таштап, 14 жашында айыл советинин секретары болуп иштөөгө туура келген. Дүйнөгө карата көз карашы эрте калыптанат, көкүрөгү дилгир, тажрыйбалуу адамдар менен пикирлеш болот. «Эгин фронтко!» - деген ураан бул окуяларды, «Эрте келген турналардагы» Ак-Сай десантарынын каармандык эмгектери тууралуу анын классташтары Тайырбек, Сатар, Анатай, Султанмурат деп бергендигин көрөбүз. Ошентип, жазуучу окурмандардын көз алдына Шекер айылынын көрүнүшүн, ташкындап аккан Күркүрөө суусун, Дүйшөндүн теректерин, талаасы менен Манас атанын тоосун, айылдын карапайым адамдарынын жашоосун, көз карашын баяндады. Бул баяндоо кыргыз элинин, Манас атабыздын урпактарынын өткөндөгү жашоосунун этнопедагогикалык таалими, тарбиясы десек жаңылышпаган болоор элек [5].

«Бешиктеги баланын бек болоорун ким билет» дегендей учурунда Жамбыл зооветтехникумунда бирге окуган курсташы Аманжан Калманбетов төмөндөгүдөй ыр саптарын Чыңгыз Айтматовго арнаган:

Чыйрак алып билимди,
Чыңгыз анда билинди.
Ортобузда озунуп,
Стипендияга илинди.
Сүйлөсө сөзү орундуу,
Сүрөттөп алды сонунду.
Көкөлөп кебинен,
Көп эле көңүл тоюнду.
Устат да жакшы көрүүчү,
Кашына далай келүүчү.
Аталык мээрим төгүлүп,
Ажарлуу карай берүүчү,
Ак тилеги ынаган,
Атасындай сынаган,
Келечекте Чыңгыздан,

Чыгаар дечү улуу адам - [7] деп олуя Калыгулдай баа берген тура. Демек, адам болуу дегенибиз ушул тура. Абалтан ата-бабабыз адамды баалаган. «Адам адам менен адам», «Адам болуу аста-аста», «Адамдын адамы», «Адам экен», «Адам болуптур»

ушунун баары адам ааламынын айкөлдүгүнүн, чексиздигинин, көркөмдүгүнүн үзүрү. Ааламда ар нерсенин өзүнүн чеги бар, асты адам болуунун чеги жок. «Адам болуу аста-аста», ошондуктан адам болууну каалоо, анан талбаган мээнет, тайманбаган эрк керек. Адам чечкиндүү кадамдарды жасоо менен гана адам болуп өсүп-жетилет. «Адам деген асыл нарк» бирок, асыл нарк болуу өтө кыйын. Бул идея Чыңгыз Айтматовдун «Күн сайын адам болуу кыйын» деген соболуна жатат. Демек, «Манаста» да адам болуунун улуу идеялары, руханий, адептик-ыймандык жана патриоттук улуу өрнөктөрү – ата журтубуздун кенчи жана тиреги катары классикалык үлгү. Куштун эки канатындай кыргыз элинин жылдыздары «Манас», «Чыңгыз» дүйнөлүк маанидеги элдик педагогиканын, этнопедагогиканын баалуулуктарын муундан-муунга мурас калтырды.

Кыргыз элинин таарыхында элдик баатыр «Манас» эпосу кандай мааниде турса, Чыңгыз Айтматов дагы бүгүнкү күндүн эпосун жараткан сүрөткер катары, кыргыз элинин тарыхында, маданиятында жашай турган улуулук!

Кыргыз элдик педагогикасында жана адабиятта элдик таалим-тарбиялык идеяларынын чагылдырылышы тууралуу сөз болгондо илимпоз Г.Н. Волковдун этнопедагогикасынын негиз салуучусунун катары баалуу ойлорун айтпасак болбойт.

Учурунда анын «Созвездия земли» деген китебинде кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматовду элдик педагог катары жогору баалаган.

Жазуучунун көркөм дүйнөсүндө: «Ак жаан», «Асма көпүрө», «Түнкү сугат», «Бетме-Бет», «Жамийла», «Делбирим», «Ботогоз Булак», «Биринчи мугалим», «Кызыл алма», «Саманчынын жолу», «Гулсарат», «Атадан калган туяк», «Ак-кеме», «Эрте келген турналар», «Манас атанын ак кар, көк музу», «Дениз бойлой жорткон ала добот», «Фудзиямадагы кадыр тун», «Кылым карытаар бир күн», «Чыңгызхандын ак булуту», «Кайрылып куштар келгенче», «Бахияна», «Кыямат», «Тоолор кулаганда» жана башка чыгармалары дүйнөнүн баардык тилдерине которулуп, бир нече жолу кайра басылган.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы улуттук адабиятыбызда эле эмес, искусствобуздун башка түрлөрүнө да зор таасирин тийгизип, анын чыгармаларынын негизинде музыкада чакан обондуу ырдан тартып, симфония, балеттик чыгармалар жазылып, көркөм сүрөт искусствосунда ондогон, жүздөгөн эмгектер жаралып, театр спектаклдери, кинофильмдер коюлуп, адамга таалим-тарбия берүүдө этнопедагогикалык баалуулуктарды багыттуу, алгылыктуу элине тартуулап, дүйнөгө кыргыз элин таанытты. Кыскасы, «Манас» эпосу адам тарбиялоонун казынасы десек, заманыбыздын залкары Чыңгыз Айтматов «Канткенде адам уулу адам болот», «Адамга күн сайын адам

болуу кыйын» деген жөнөкөй, бирок философиялык мазмуну терең ойлорду «Кыямат», «Касандра тамгасы» романдарында масштабдуу, жалпы адамзаттык деңгээлде чагылдырган [1].

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары дайыма өткөн тарых, бүгүнкү күн, келечекти ойлондура турган чыгармалар. Алардан ар бир муун өзүнүн түйшөлткөн суроолоруна жооп табат, руханий, эстетикалык рахат алат.

Чыңгыз Айтматов 70-жылдарда «Кайрылып куштар келгенче» чыгармасында «Манастын» руху менен «түгөнгөн сайын түтөгөн, түбүнөн кайра күчөгөн» кыргыздардын тарых тагдыры жөнүндө чоң чыгарма жазууну көздөп, ар кандай себептер менен жазып бүтпөй калгандыгы окүнүчтүү.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын этнопедагогикалык булактардан куралып, таалим-тарбиянын шам чырагы катары төмөндөгү асылдыктарды адамзатка берет:

- элдин кылымдардан бери колдонуп келе жаткан тарбиялоо салттары;
- байыртадан түзүлүп, эл тарабынан эчен электен өтүп, мезгилдердин сыноосунда туруштук берип келген элдик педагогика;
- элдин тарбиялык ишенимдериндеги оң сапаттар жана терс сапаттар менен азыркы адамдардын ыймандык, эстетикалык түшүнүктөрүнө аңдап кароо;
- сонку жана мындан кийинки муунду өткөн доорлордон калган тарбиялык салттар менен таразалоо;
- калктын таалим-тарбия берүүчү дидактикалык максатта айтылып келген нуска сөздөрүн, макал-лакаптарын, санаттарынын, табышмактарынын маанисин таалим-тарбиянын эреже жоболоруна киргизүү.

«Элдик педагогика» деген терминди эң алгач киргизген К.Д. Ушинский бул категориянын өзгөчөлүгү жамааташкан чыгармачылык жагдайында, гуманисттик демократиянын духунда эмгекке тарбиялап, көнүктүрүүнүн спецификасында экендигин көрсөтүп, «Коомдук тарбиялоонун элдүүлүгү тууралуу» деген макаласында: «Ар бир элдин өзүнчө улуттук системасы бар, андыктан да ага бөтөн элдин тарбиялоо системасын аралаштырып кароо мүмкүн эмес» - деген насаатын калтырган. Бул баалуу ойду бүгүнкү таалим-тарбия ишинде колдонуу зарылдыгы турат.

Учурунда Чыңгыз Айтматов өзүнүн «Манас» эпосу, манасчылар жөнүндөгү жазган чыгармасында «Манас» эпосу улуу элдин уркунан жаралган өзгөчө бир көркөм дүйнө экенин айтып келип, «Манасты» жараткан элдин уникалдуулугу өтө бийик пафос менен белгилегени бар. Чыңгыз Айтматов дагы бүгүнкү күндүн эпосун жараткан дархан, сүрөткер катары, кыргыз элинин тарыхында, маданиятында түбөлүк жашай берет.

Чынгыз Айтматов – абийир, ыймандын кербен-чиси, дүйнөлүк маанидеги инсан катары кыргыз элинин мектеби! Таалим-тарбиянын, билимдин, акылдын университети.

Маданий рухий мурастарыбызды этнопедагогикалык негизде уюштурууда: Рухий адептик дөөлөттөрүбүз

- жаран тарбиясы
- ата-эне тарбиясы
- эл тарбиясы
- адептик дөөлөттөр

Таалим-тарбия системасындагы:

- жер эне
- адамзат балдарынын жалпы үйү
- ата-журт – адамдын жападан жалгыз мекени
- үй-бүлө – адамдын очогу жана тиреги
- адам эн жогорку асыл нарк
- эмгек – адам турмушунун негизи
- билим – адамдын өнүгүшүнүн зарыл куралы,

таанып-билүүнүн тамыры

- маданият – адамдын рухий байлыгы
- тынчтык – адамзаттын жашоо турмушунун

башкы шарты

- кыргыздын эргүүсү өнөр

• ата-бабаларыбыз түзгөн улуу моралдык кодекс – тарбия-таалимдин гүлазыгы – деген мазмундуу идеялар жазуучунун калеминде керемет, сыйкыр болуп жанып турат.

Сөзүмдүн акырында «бай жашоого болот, бирок өрнөктүү жашоо кыйын» деген коомдук ишмер Исхак Разаковдун сөзү менен аяктайын.

Адабияттар:

1. Адабият жана искусство маселелери илимий журнал №4-5.
2. Акматалиев А. Айтматовго таасирленүү Адабий макалалар. - Ф.: Мектеп, 1988.
3. Байгазиев С. «Манас» эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу доолоттору жана педагогикалык асыл нарктары. - Б., 2014.
4. Иптар уулу Сабыр. «Кыргыз жан дүйнөсү: (этнолингвопедагогикалык илик). - Б., 2012.
5. Муратов А. Чынгыз Айтматов – жазуучу – этнопедагог. - Б., 2006.
6. Өздүк лекциялар.
7. Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. Сборник статей по материалам 11-ой Междунар. науч.-практ. конференции, №5 (11). - М.: Изд. «Интернаука», 2018.

Рецензент: к.пед.н., профессор Сияев Т.М.